

De paradox van bouwen en wonen

Luc Peters en Natalie Hofman

De Amerikaanse architect Louis Sullivan liet zien hoe hij het mooie en het functionele in een ornament verenigt. Hij toonde echter ook aan dat het proces van bouwen en wonen niet vooraf vast te leggen is in de tijd, maar met de tijd meebeweegt, zonder dat we daar veel invloed op kunnen uitoefenen. Maar dit resulteert wel in tijdloze gebouwen. Om het proces toch hanteerbaar te maken speelt de dialoog een belangrijke rol. Deze verbindt partijen met elkaar. Belangrijk daarbij zijn de gedachten van Martin Heidegger, waarin deze bouwen, wonen en denken aan elkaar gelijk stelt. Daarbij zijn de juiste vraag en het bijbehorende programma dat gerealiseerd moet worden van belang, waarbij de architect een sturende rol vanuit zijn expertise vervult. Dit kan het proces van bouwen en wonen hanteerbaar maken, ondanks de horten, stoten, krullen en kronkels. In een consortium van de verschillende betrokken partijen kan ook het tijdloze een kans krijgen. Dit is echter altijd onder invloed van serendipiteit.

Samenvatting

Inleiding

Hoe beweegt het proces van bouwen en wonen en hoe kan de tijd hier vat op krijgen? Is dit een voorspelbaar en stuurbaar proces of wordt dit onvoorspelbaar verstoord door horten, stoten, krullen of kronkelingen? Hoe verhouden bouwen en wonen zich tot elkaar? Is dit in een rol van afhankelijkheid, of zijn ze te beschouwen als losstaande entiteiten? Hoe verhouden het functionele en het mooie zich tot elkaar? En welke rol speelt het berekenbare hierin?

Als we deze vragen willen beantwoorden, worden we geconfronteerd met diverse paradoxen. Dat betekent dat we de hulp van de filosofie moeten inschakelen om ons te helpen deze problematiek te doordenken en er een weg, vol kronkels, voor te verzinnen. Hierbij spelen ook de ervaringen uit de praktijk een rol. Deze kunnen ons helpen om het proces van bouwen en wonen hanteerbaar te maken.

De eerste steen?

Van de 'starchitect' Frank Gehry bestaat de anekdote dat hij voor het ontwerp van een gebouw een blad papier pakt, dat verfrommelt en in een hoek gooit. Dat herhaalt hij diverse keren, totdat hij op een bepaald moment een willekeurige prop oppakt, om deze als uitgangspunt voor de vorm van zijn nieuwe gebouw te kiezen. Los van het vermakelijke karakter van deze anekdote, werpt het de vraag op of deze methode exemplarisch is voor het proces van bouwen. Zijn architecten alleen geïnteresseerd in 'mooie' vormen, en wordt de functionaliteit hieraan ondergeschikt gemaakt? Of wordt ook de architectuur bepaald door de macht van het cijfer?

Deze laatste contemporaine dominantie reduceert elk denken en handelen tot een zogenaamd marktgericht handelen (Laermans, De Cauter & Vanhaesebrouck, 2016; Ten Bos, 2015). Dit impliceert een paradoxale situatie waarbij het mooie en het berekenbare tegenover elkaar worden geplaatst en zelfs de strijd met elkaar moeten aangaan. Maar hoe zit dat nu precies met deze polariteit? Klopt het dat het 'mooie' en het 'berekenbare' elkaar uitsluiten? Anders gesteld: hoe vindt het proces van bouwen nu exact plaats?

Als we aan een proces denken, ligt het voor de hand om een beginpunt en een eindpunt te benoemen. Laten we dit punt A en B noemen. Dit suggereert de vraag: wat is de kortste weg van A naar B? Maar voordat we die kunnen beantwoorden, is er de vraag: wat is precies dat beginpunt A? Is dat het moment dat letterlijk de schop in de grond gaat of misschien als de eerste steen wordt gelegd? Of is dat moment er al eerder, als de eerste ideeën gevormd worden, het papier dat tot een prop wordt verfrommeld en in een hoek gegooit, of misschien de eerste luchtkastelen? Of is dat misschien het moment dat het gebouw gebruikt gaat worden, het zogenaamde bewonen?

We kunnen daarom stellen dat A en B geen vaste punten in de tijd zijn, maar bewegende of vloeiende punten. Een volgende vraag is of we de interval tussen A en B kunnen bepalen en managen? Kunnen we de interval opdelen in losse stukken, blokken of stappen? Als het antwoord ja is, suggereert dit dat de tijd evenredig of lineair verloopt. Maar is dat wel zo? En als dat niet zo is, hoe verloopt de tijd dan wel? En als we weten hoe de tijd verloopt, wat zegt dat dan over onze mogelijkheden van het managen van die tijd? Om het nog ingewikkelder te maken: welke rol speelt de tijd, als de functie van een gebouw gaat veranderen en het gebouw na verloop van tijd aangepast moet worden?

Deze vragen geven aan dat het proces niet zo eenvoudig is als het lijkt, en het dus niet zomaar als een proces van punt A naar punt B te managen is. Dit wordt nog versterkt door de eerder genoemde macht van het getal, en een steeds dominantere trend van bureaucratisering die we waarnemen. Het geeft in ieder geval aan dat de tijd een cruciaal onderdeel vormt van het proces van bouwen en wonen. Dat het bouwen zonder afspraken in de tijd onmogelijk is, lijkt ook evident. We worden dus met een nieuwe paradox geconfronteerd, waarbij we datgene wat niet in de tijd te vangen is, toch graag in de tijd willen managen.

Als we voor deze paradoxale vraagstukken een oplossing zoeken, betekent het dat we niet bij de bestaande managementmethoden terecht kunnen, maar dat we hiervoor

de filosofie nodig hebben, aangezien deze eraan gewend is met paradoxen om te gaan (Spoelstra, 2007). Het boeiende van de filosofie is echter dat ze niet zozeer antwoorden geeft, maar problemen veroorzaakt en die doordenkt. Daarom is het van belang om te bepalen hoe de gedachten zich verhouden tot een werkbare praktijk. Dit doen we aan de hand van architecten die deze paradox van het mooie en het berekenbare hanteerbaar hebben gemaakt. Dit kan ons inzicht geven in alternatieven waarbij architectuur voor alle tijd kan zijn en waarbij het mooie en het berekenbare wellicht hand in hand gaan.

Hoe gaan we dit proces onderzoeken? We gaan eerst op zoek naar de gedachten over tijd, bouwen en wonen. Dit doen we met behulp van de Amerikaanse architect Louis Sullivan (1856-1924) en de Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976). Aansluitend onderzoeken we de gedachten van de Nederlandse architect Wiel Arets. We onderzoeken zijn manier om het proces vorm te geven, aan de hand van zijn concepten van de dialoog en de autodidact. Filosofen als Jean Baudrillard en Peter Sloterdijk denken verder met ons mee, waarna we bij het concept van de 'typical plan' van Rem Koolhaas uitkomen, dat ons kan helpen bij onze opvatting over tijdloze architectuur.

Daarna gaan we de praktijk onderzoeken, aan de hand van het project Piazza Céramique en de opvattingen van de architecten Jo Janssen en Wim van den Bergh (van bureau Jo Janssen Architecten). Ze zullen uitleggen hoe het proces vormgegeven zou moeten worden en welke problemen de huidige praktijk volgens hen kent. Daarna bespreken we het proces van bouwen en wonen via een publiek-private samenwerking (PPS-project), dat ons verdere inzichten geeft in de mogelijkheden om gebouwen tijdloos te maken.

Afsluitend zullen we hieruit enkele gedachten en aanbevelingen formuleren. Maar eerst gaan we kijken hoe de tijd zich verhoudt tot het proces van bouwen en wonen.

Krullen

'Listen to the man who works with his hands.

He may be able to show you a better way to do it.'

— Louis Kahn (1975, p. 54)

Als we teruggaan in de tijd, stuiten we op een van de credo's die de moderne architectuur hebben vormgegeven: 'Form follows function.' Deze uitspraak van de Amerikaanse architect Louis Sullivan (1856-1924) impliceert dat het bouwen zich moet beperken tot die zaken die de functie van het gebouw eigenlijk bepalen. Overbodige tierlantijntjes moeten weg of, anders gesteld, ornamenten zijn overbodig en passen niet meer bij de tijd. Dit werd rigoureus doorgevoerd door de Oostenrijkse architect Adolph Loos in zijn pamflet *Ornament und Verbrechen* (1910; vertaald als *Ornament en misdad*). Alle franje weg, 'no frills'. Het gebouw, maar ook het proces van bouwen moest ontdaan worden van elke frivoliteit. Geen onnodige afleiding of verleiding, alle kronkelwegen en bospaden moesten weg. Het moest een duidelijke lijn van A naar B worden.

Toch was dit niet wat Sullivan bedoelde. Hij verhief zelf namelijk het ornament tot het belangrijkste onderdeel van het gebouw. Het gebouw werd eigenlijk één groot ornament, zoals indrukwekkend is verbeeld in zijn Wainwright Building in Saint Louis (1887), het Guaranty Building in Buffalo (1894) of de National Farmer's Bank in Owatonna (1908).

Filosofie en praktijkervaringen kunnen ons helpen het proces van bouwen en wonen hanteerbaar te maken

Als we de uitvoerige schetsen van zijn ornamenten bekijken (zie o.a. Twombly & Menocal, 2000) ontstaat al snel de indruk dat de tijd ondergeschikt is gemaakt en dat Sullivan zich vol

overgave aan de uitwerking van de zwierige krullen van het ornament overgaf. Sullivan nam, met andere woorden, de tijd om te schetsen. De schets was klaar als de schets klaar was. De tijd werd stilgezet.

Als het ornament de grondslag voor het gebouw is, in plaats van 'slechts' een versiering, dan betekent dit dat de fantasierijke en poëtische schetsen de basis zijn van het gebouw en haar functies. Als we bijvoorbeeld naar het Wainwright Building kijken, en ons realiseren dat dit als kantoor is gebouwd, zou dit betekenen dat het kantoorwerk zich ontwikkelt rondom de sierlijke rondingen en krullen van het ornament. Dat impliceert ook dat het proces van bouwen wordt gestuurd door de bochten en curven van het ornament.

Maar er is een andere kant. Als we de tijd willen beheersen en rechtstreeks van A naar B willen sturen, impliceert dit dat we afstand zouden moeten nemen van rondingen en krullen. We zouden ze dan moeten wegsnijden of uitgummen en het vierkant ofwel de doos zou dan als enige optie overblijven. We blijven dan 'inside' en niet 'outside of the box' en het bouwen van het vierkant of de 'no frills'-doos zou een stuurbaar proces van bouwen (van A naar B) moeten garanderen. Dat de praktijk weerbarstiger is lijkt evident en zullen we verderop toelichten.

Wellicht belangrijker is echter dat Sullivan de krullen niet zomaar maakte. Nee, ze waren bedoeld om de gebouwen zachter en aangenamer te maken. De architectuur draagt namelijk volgens Sullivan op die manier bij aan een zachter sociaal klimaat, binnen en buiten het gebouw. Dat betekent ook dat het wegsnijden van de krullen zorgt voor verharding en vervreemding.

Zijn andere credo, 'Progress before precedent' (Twombly, 1988), hangt hiermee samen. Het geeft aan dat de samenleving continu verandert en dat daarom de architectuur mee moet veranderen, om haar sociale functie te kunnen blijven vervullen. Hij maakt hierbij het precedent, of in dit geval de blauwdruk of de mal, ondergeschikt aan de vooruitgang. Dat betekent ook dat het proces van bouwen en wonen continu verandert, waardoor imitaties onbruikbaar zijn en clichés ongewenst (Peters, 2014). Het is een gezamenlijke zoektocht – of laten we het expeditie noemen – om de vorm die de functie nodig heeft, continu te ontdekken en maken.

Overigens worden de genoemde gebouwen van Sullivan na 130 jaar nog steeds gebruikt, waarbij de functies – in deze gevallen die van kantoor en bank – aan de tijd zijn aangepast. De zwierige krullen zorgen blijkbaar voor het tijdloze.

Kronkelweg

Het woord bouwen roept de gedachten van Martin Heidegger op, zoals hij die heeft verwoord in zijn essay 'Bauen Wohnen Denken' (1954). Kort samengevat betoogt hij dat we pas kunnen bouwen als we weten wat wonen is. Dit wonen maakt dan denken mogelijk. De benedictijnse monnik/architect Dom van der Laan vult dit aan en stelt dat het bouwen inderdaad denken mogelijk maakt, maar dat denken ook een randvoorwaarde voor bouwen is (Van der Laan, 1992, 1967). Het beweegt dus twee kanten op. Verder stelt Heidegger denken en wonen gelijk aan 'zijn' (1927). Het 'zijn' herbergt een potentie waarvoor we altijd moeten openstaan. Dat betekent dus dat het geen rationeel en rechtlijnig proces is; het ontwikkelt zich langs de 'Holzweg' ofwel kronkelweg.

We krijgen nu langzaam een beeld van het ontwerpproces, dat niet rationeel en rechtlijnig, maar volgens kronkelwegen of de sierlijke bochten van Sullivan verloopt. Een weg vol horten, stoten en struikelen. Heidegger refereert aan 'Stöße der Zeit' (2003). Een weg vol oponthoud en versnellingen, vol leegtes, risico's en verrassingen. Het is een poëtische expeditie van onzekerheid en het loslaten van de vaste rituelen. Dit betekent dat de rechte lijn van A naar B, van het eenrichtingsverkeer, niet bruikbaar is voor het proces van bouwen en wonen.

De Franse filosoof Gilles Deleuze (1990) gaat nog een stap verder en stelt dat de werkelijkheid zich altijd paradoxaal ontwikkelt (zie ook Ten Bos, Jones & Parker, 2006). Dat betekent dat ze steeds in twee richtingen in plaats van in één richting beweegt. Ze gaat dus steeds richting doel, maar beweegt zich daar tegelijkertijd vandaan. Hij stelt verder (Deleuze, 1987) dat iets zich altijd vanuit een midden ontwikkelt, als bij een steen die je midden in een vijver gooit. Dat maakt van het sturen van het proces geen sinecure.

Desondanks, of misschien wel daarom, wijst de Franse filosoof Jean Baudrillard (Lepers, 2009) op onze obsessie met het binaire, het wel of niet, zwart of wit, goed of slecht. Ook al zouden we paradoxale vorming van de werkelijkheid beamen, toch is er steeds een verlangen naar dit binaire. De steen wordt in de vijver gegooid, maar hiervoor sluiten we onze ogen. Het is het ontkennen van de paradox; het vermijden van het experiment. We houden schijnbaar niet van verrassingen. Dit is problematisch, omdat het onbekende, het onbepaalde, de leegte die nog geen inhoud heeft en het singuliere voorwaardelijk zijn voor het proces van bouwen en wonen. We hebben het experiment of de kronkelweg schijnbaar nodig om te bouwen, te wonen, te denken en te zijn.

Laten we het nog iets complexer maken en stellen dat de punten A en B geen vaste punten zijn, maar vloeiende of kabbelende punten ofwel bewegende horizonten. De

Duitse filosoof Peter Sloterdijk heeft ons geïnformeerd dat we als mensen een hekel hebben aan een horizon die beweegt (2009b). Dat impliceert dat we onrustig worden van een proces met een bewegend eindpunt ofwel met een bewegende horizon. Dat voedt de neiging om die horizon vast te willen zetten door middel van uitvoerige berekeningen en plannen. Deze moeten zekerheid verschaffen over de horizon. Het impliceert dus niet alleen een angst voor het onbekende, maar vooral een angst voor oncontroleerbare bewegingen.

Maar hoe gaat een architect om met de krullen en kronkelwegen? Hoe maakt hij de paradox van het mooie en berekenbare hanteerbaar? Hiervoor bekijken we de aanpak van de Nederlandse architect Wiel Arets.

Experiment

‘When you have all the answers about a building before you start building it, your answers are not true. The building gives you answers as it grows and becomes itself.’

— Louis Kahn (1975, p. 53)

Wiel Arets is niet bang voor het onbekende en ziet het experiment als voorwaarde voor het proces van bouwen en wonen. Hierin nemen bij hem twee concepten een centrale plek in: dat van de dialoog en dat van de autodidact (Arets & McCarther, 2012). De dialoog is voor hem de continue afstemming en samenwerking met de partijen die bij het maken van een gebouw betrokken zijn (zoals opdrachtgevers, bouwers, financiers, gebouwbeheerders en gebruikers). Belangrijk daarbij is dat elk gebouw en elk ontwerp-proces uiteindelijk anders is, om de eenvoudige reden dat de dialoog altijd anders is. Het loopt nooit via vooraf vast te stellen paden. Hij pleit daarom ook voor ‘een orde van verschil in plaats van kopieën’ (ibid., p. 224). Het gaat om differentie in plaats van imitatie. Toch is het geen verschil om verschillend te willen zijn, maar: ‘(...) It’s different because the person who is there has a choice’ (ibid., p. 224). Het gaat dus om het benutten van de persoonlijke mogelijkheden en keuzes die inherent zijn aan het proces, dat altijd ruimte biedt om vooraf gemaakte keuzes te heroverwegen. Daarom is de dialoog van belang.

Mensen die deelnemen aan het proces moeten elkaar aankijken en het gesprek aangaan, in plaats van de blik af te wenden en zich alleen te laten overtuigen door wat er op het papier staat dat voor hen ligt. Het is een continue ontdekkingstocht, waarbij het niet alleen om mogelijkheden, maar ook om onmogelijkheden of beperkingen gaat: ‘That’s why all my works are different, because they all start from new restrictions, from new criteria, from new challenges’ (ibid., p. 237). Beperkingen wat betreft budget, locatie of tijd bepalen voor een groot deel de uitkomst en leggen nog meer de nadruk op de dialoog en de ontdekkingstocht. Het is echter geen blinde ontdekkingstocht: ‘It’s doubt and discussion I like, and there has to be a logic, because otherwise you can’t choose’ (ibid., p. 225). Arets is van mening dat creativiteit wordt gevoed door beper-

kingen, maar ook door bepaalde visies of overtuigingen, zonder dat deze een keurslijf worden.

Dat brengt ons bij het tweede concept, namelijk het autodidactische. Ascese – de kunst van het oefenen (Sloterdijk, 2009a), waarin ontbering een belangrijke rol speelt – is hiervan een belangrijke onderdeel: ‘You have to train yourself to be who you are’ (Arets & McCarther, 2012, p. 238). Aangezien elk bouwproces weer anders is en om een specifieke, singuliere aanpak vraagt, is het continu ontwikkelen en zelf leren van ervaringen van belang, in plaats van het overnemen van gedrag van anderen of het eindeloos herhalen van hetzelfde. Het cliché is onbruikbaar.

Dat betekent ook dat zijn gebouwen de ruimte voor verandering moeten bieden. Ze moeten als een positief virus functioneren, zowel naar de omgeving als naar de binnenkant van het gebouw. Wat hierin cruciaal is, is wederzijds vertrouwen, respect en het zich willen openstellen voor de dialoog. Het gaat om het loslaten van vaststaande conventies, en als een onbeschreven blad, een wit canvas, samen gaan verkennen hoe het gebouw zou moeten functioneren, hoe het ruimte kan bieden aan het wonen en hoe het eruit zou moeten zien.

Weet Arets vooraf wat hij gaat doen, of achteraf wat hij gedaan heeft? ‘The moment you ask me: “How do you design?” I am in big trouble, because I simply don’t know’ (ibid., p. 149). Het gaat, met andere woorden, niet om nabootsen of clichés, maar om samen ontdekken, experimenteren en leren.

Serendipiteit

Ondanks het omarmen van de dialoog door Arets, twijfelt Baudrillard of deze nog wel bruikbaar is, want: ‘(...) ends and means have become indifferent to one another’ (2007b, p. 5). Oorzaak en gevolg zijn niet meer in elkaar geïnteresseerd. Dat frustreert de dialoog, omdat daardoor resultaten onbekend raken, maar het hangt ook samen met de eerder genoemde obsessie met het binaire. Baudrillard vergelijkt het met het botsen van verschuivende tektonische platen, die in principe nooit vloeiend op elkaar kunnen aansluiten (2007a). Dit impliceert wederom onvoorspelbaarheid. We weten immers nooit wat de effecten van het botsen zullen zijn, en misschien is het wel zo dat hoe meer we proberen te anticiperen op dit botsen, hoe verkrampt we worden en reageren. Het soepele karakter van de reactie of het incasseren verdwijnt, waardoor breuken ontstaan.

Baudrillard refereert in dit kader ook aan de Duitse dichter Rilke, die ons erop wijst dat we in principe altijd achterlopen bij het ontvouwen van de werkelijkheid: ‘We’re always late and therefore unpredictable’ (2007a, p. 121). De mens lijkt een wezen dat ertoe veroordeeld is te laat te komen. Dus hoezeer we ook het proces willen fixeren en in onbeweeglijke punten vastleggen, uiteindelijk blijkt dit zinloos te zijn. Daarbij komt nog dat het antwoord vooraf niet bekend is, want: ‘De architectuur is altijd een antwoord op een vraag die niet is gesteld’ (Nouvel in Baudrillard & Nouvel, 2014, p. 127). Het suggereert het begrip serendipiteit, ofwel: ‘(...) het feit van iets te zoeken en iets helemaal anders te

vinden' (ibid., p. 117). Dus we zijn altijd te laat en het is onvoorspelbaar of, zoals Baudrillard stelt: '(...) success is unpredictable' (Baudrillard, 2003, p. 141).

Als het proces van ontwerpen, bouwen en wonen onvoorspelbaar is, gaat de verwachting een cruciale rol spelen. Deze wordt, voor bouwen en wonen, steeds meer gevormd door culturele uitingen zoals film, fotografie of computeranimaties (Vidler, 2000). Hieruit ontstaat een fobie vol angst, wantrouwen en vervreemding. Het is daarnaast lastig dat die beelden vervormd worden door het verwachtingspatroon dat inherent is aan perceptie (Hohwy, 2013). We nemen waar wat we willen waarnemen (zie ook Deleuze, 1989, 1986). Ondanks het verlangen van Arets om vanaf een blanco blad te beginnen, is

het canvas dus nooit leeg (Deleuze, 2003), maar al gevuld door de fobie die door culturele clichés wordt gevormd en gevoed. Dat impliceert dat we het proces van ontwerpen en bouwen niet blanco in

Het huidige proces van bouwen en wonen is onvoorspelbaar en valt niet als rechtlijnig proces in de tijd te sturen

kunnen gaan, al willen we dat misschien wel. Dat betekent dan overigens niet dat de dialoog onbruikbaar is, maar dat die gebruikt kan worden om de fobie bloot te leggen zonder dat ze de verwachtingen beknecht.

Het gaat er dus om de verwachting zo duidelijk mogelijk te krijgen, om op basis daarvan de dialoog te voeren. Maar waarop wordt die verwachting gebaseerd? Is dat op de financiële component, de mathematische accuratesse van de uitvoering, het gebruiksgemak of de sfeer die het gebouw oproept? De eerste twee wekken de indruk dat ze als proces te sturen zijn. Bij het gemak of de sfeer lijkt dit problematisch. De sfeer of de atmosfeer (Zumthor, 2006; Pallasmaa, 2014) hangt niet alleen samen met de zintuiglijke beleving van het gebouw, maar ook met het bouwen of verbouwen zelf (Böhme, 2002, 1993). Het is een belichaamde ervaring. Dit gaat dus verder dan alleen maar datgene wat we als 'mooi' waarnemen. De sfeer kunnen proeven is dus geen vanzelfsprekendheid.

Maar los van de sfeer, hoe zit het nu met het 'tijdloze' aspect van het gebouw? Hoe belangrijk is het dat gebouwen 'eeuwig' blijven staan? Is slopen niet veel voordeliger? Iemand die daar specifieke opvatting over heeft, is de Nederlandse architect Rem Koolhaas. Hij propageert het hergebruik van bestaande gebouwen (2014). Dit om het bestaande te bewaren en te herontdekken om op die manier de geschiedenis en herinneringen via onze bouwwerken levend te houden. Het is dus van belang dat architectuur niet overbodig wordt, maar bruikbaar blijft. Dat het preservareren of restaureren niet zo eenvoudig is als het lijkt, bleek tijdens een symposium dat onderdeel was van de tentoonstelling 'Mies en de erfenis van het modernisme' in SCHUNCK te Heerlen.

Maar welke gebouwen doorstaan de test van de tijd en zijn tijdloos? Hoe blijven gebouwen continu bewoonbaar, ondanks dat functies veranderen? Ook hiervoor heeft

Koolhaas een oplossing, met het concept 'typical plan' (Koolhaas & Mau, 1995). Het komt er, kort gezegd, op neer dat de identiteit en karakteristiek van een gebouw worden weggehaald, zodat iedere bewoner er een eigen invulling aan kan geven. Deze invulling wordt dan weggehaald als de bewoner het gebouw verlaat. Zo kan een gebouw steeds hergebruikt worden, en dit maakt het min of meer tijdloos. Dat betekent echter ook dat het singuliere, het onderscheidend vermogen, verdwijnt.

Aan de andere kant zien we het tegenovergestelde van het tijdloze door een toenemende nomadisering, waarbij mensen gaan rondtrekken en er een behoefte ontstaat aan meer tijdelijke vormen van architectuur (Peters & Rademakers, in druk). We zien dus dat de tijd niet alleen ongrijpbaar is, maar ook verschillende voorkeuren kent. Met andere woorden, welk wonen en bouwen zijn nodig? De architecten Jo Janssen en Wim van den Bergh lichten dit toe.

DNA

Jo Janssen en Wim van den Bergh stellen dat het proces van bouwen en wonen begint met het stellen van de juiste vraag en het nauwkeurig formuleren van het probleem. Het gaat dus niet zomaar om mooie vormen – zoals het eerder genoemde voorbeeld van Frank Gehry suggereert – maar om als opdrachtgever en opdrachtnemer samen te onderzoeken wat nodig is. Het gaat om het bewandelen van de kronkelweg. Ze stellen dat daarbij 'de bewustwording van de cliënt belangrijk is, omdat je vooraf niet met zekerheid kunt weten wat het resultaat is' (Peters, 2016). Dit geeft wederom het onvoorspelbare karakter van het proces weer, waar de verrassing altijd op de loer ligt. De serendipiteit speelt haar rol. Het boeiende van de verrassing is overigens dat ze, behalve vervelend of verstorend, ook aangenaam kan zijn.

Hoe kan dat proces vol verrassingen toch gestuurd worden? Hiervoor zien ze de architect als een soort filmregisseur die het proces moet sturen, in nauwe samenwerking met een groep specialisten. Managers spelen hierin een moeizame rol: 'Deze willen namelijk sturen, ook als er niet gestuurd hoeft te worden, waardoor de vraag van overbodigheid ontstaat.' Dit kan leiden tot tactisch calculeren, verborgen agenda's of jobhopen, waardoor verantwoordelijke managers lopende het proces verdwijnen en eerder gemaakt afspraken niet meer blijken te gelden. Dit heeft geleid tot een situatie waarin vertrouwen is ingeruild voor controle, terwijl miscommunicatie voortdurend op de loer ligt.

Deze ontwikkeling houdt verband met het feit dat de programma's van eisen explosief zijn gegroeid, zonder dat ze het proces bevorderen. Dit wordt veroorzaakt doordat de beschrijving of naamgeving van sommige elementen van het bouwen onmogelijk is. Het is, met andere woorden, onnodig ingewikkeld gemaakt. De vroegere architectuur kende minimale bestekken en tekeningen, wat mogelijk was omdat er nog echte vakmensen waren en omdat het proces van bouwen veel eenvoudiger georganiseerd was (zie ook Van den Bergh, 2010).

Toch stellen ze dat er nog wel degelijk vraag is naar de traditionele rol van de architect: 'De meerwaarde zit in de vaardigheid om het eindproduct centraal te stellen en het proces dat naar dit eindproduct moet leiden te regisseren.' Ze leggen hier ook de link naar de tijdloze gebouwen: 'Hoe kan het dat sommige gebouwen na honderd jaar nog hetzelfde zijn, ondanks verschillende programma's?' Het gaat hierbij om de structuur van het gebouw, in plaats van alleen het uiterlijk of de gevel; het gaat om het DNA. Gebouwen moeten daarbij niet monofunctioneel zijn, maar geschikt voor meervoudig gebruik. Dat betekent ook dat architectuur voor de lange duur zich uiteindelijk terugbetaalt en dat er zelfs veel geld mee verdiend kan worden. Dat tijdloze is verder belangrijk, omdat architectuur de dingen moet verbeelden die permanent zijn en waar je mee opgroeit. Dit heeft weer zijn impact op het sociale klimaat dat Sullivan propageerde.

Als voorbeeld van zo'n tijdloos en multifunctioneel gebouw noemen Janssen en Van den Bergh Piazza Céramique, een gebouw waarin de functies van wonen en werken op een flexibele en tijdloze manier met elkaar gecombineerd zijn. Dit vereiste een proces waarin continue afstemming bepalend is, omdat bepaalde inzichten pas tijdens het proces duidelijk worden. Ondanks dat de vraag vooraf zo helder mogelijk wordt gemaakt, kunnen er tijdens het proces toch wijzigingen nodig zijn. Belangrijk daarbij is: '(...) het bewust aangaan van zowel de uitdaging als de discussie met je opdrachtgever' (Smeets, Janssen, Van den Bergh & Bosman, 2007, p. 19). Dit is nodig, omdat het proces gekenmerkt wordt door paradoxen; teamwork, verwachtingen en vertrouwen spelen daarbij een cruciale rol.

Dit betekent overigens niet alleen dat tijdens het proces het programma kan worden aangepast, maar ook dat na de inhuizing – dus tijdens het gebruik – de functionaliteit kan worden aangepast, waarbij verschillende typologieën inwisselbaar zijn. De opdrachtgever geeft aan waar voor hem het succes ligt: 'De architecten zijn in een versterkte dialoog met ons als opdrachtgever tot een indrukwekkende verdieping en innovatie gekomen. Ten einde een positieve impuls te geven aan het architectenambacht in de breedste zin, zijn Jo Janssen en Wim van den Bergh in de gelegenheid gesteld om ook verantwoordelijk te worden voor de directievoering van en het dagelijkse toezicht op het bouwwerk. (...) De kwaliteit en de detaillering van het gebouw zijn van hoog niveau, mede door de continue betrokkenheid van de architect en de onder diens verantwoording opererende adviseurs' (ibid., p. 14).

De multifunctionaliteit vormde, zoals gezegd, een belangrijk uitgangspunt. Als voorbereiding op het bouwen, dus in de beginfase van het project, is daarom onderzocht welke verschillende soorten functies het gebouw in de toekomst zou kunnen uitoefenen. Behalve appartementen, zijn dit de functie van kantoor, school, museum, academie of zelfs winkelcentrum. Dit zorgt ervoor dat het gebouw, onafhankelijk van zijn bewoners, steeds actueel en bruikbaar blijft. Het krijgt dus een multifunctioneel en tijdloos karakter.

De vraag hoe de gebruikswaarde van een gebouw geoptimaliseerd kan worden, wordt op dit moment nader onderzocht door het bureau van Janssen. Hierbij is het verschil in infrastructuur tussen kantoorgebouwen en appartementen bepalend. Simpel

gezegd: kantoren zijn horizontaal georiënteerd omdat voorzieningen collectief georganiseerd zijn, terwijl appartementen verticaal georiënteerd zijn omdat iedere bewoner eigen voorzieningen wil. Op het moment dat hiervoor een oplossing is gevonden, kunnen gebouwen multifunctioneel worden.

De recente opvatting om leegstaande kantoren even om te bouwen tot appartementen, lijkt daarom eenvoudiger dan de praktijk zal uitwijzen. Ze staan waarschijnlijk niet zonder reden leeg, maar hebben creatieve architecten nodig om ze 'bewoonbaar' te maken.

Consortium

Naast de dialoog van Arets en het regisseren van Janssen en Van den Bergh, bestaat er ook de mogelijkheid van een project in het kader van 'design, build, finance, maintain and operate' (DB(F)MO) in een publiek-private samenwerking (PPS). Nathalie Hofman legt uit: DBFMO is een vorm waarbij partijen samenwerken in een consortium en niet alleen een gebouw realiseren, maar ook de verantwoordelijkheid nemen voor de functie en exploitatie van het gebouw na de inhuizing. De functie van de architect is hierbij tweeledig: hij is niet alleen verantwoordelijk voor het gebouw, maar ook voor het sociale klimaat.

De vraag is of we een gebouw kunnen creëren dat toekomstbestendig is en waarbij de contractering een periode van minimaal vijftien tot dertig jaar betreft. Hofman stelt dat de ervaring heeft geleerd dat het mogelijk is om een gebouw te creëren waarin architectuur en functionaliteit samengaan, maar dat van zowel van de architect als de exploiterende partij de creativiteit en de wil vraagt om te veranderen. Dit vereist kennis en ervaring van zowel de architect, als van de exploiterende partijen. Die moeten opeens ook verstand hebben van ontwerpen en bouwen. Dat moet ertoe leiden dat technische en bouwkundige elementen in een gebouw gedurende de gebruiksperiode aangepast kunnen worden.

Dit vraagt, net als bij Arets, om een dialoog waarin de partijen elkaar moeten durven aankijken, elkaar moeten respecteren in hun rol en met elkaar moeten communiceren over wat een ieder nodig heeft om te kunnen presteren. Zo'n dialoog vraagt soms om compromissen, maar de ervaring leert dat de dialoog ook kan leiden tot verbeterde inzichten. Een facilitair ontwerpmanager wordt bijvoorbeeld niet 'gehinderd' door specialistische technische kennis, maar heeft wel jarenlange ervaring over logistieke looplijnen in een gebouw. (Onder logistieke looplijnen verstaan we de logische verbindingen om je door een gebouw te begeven.) Om te voorkomen dat iedereen op

**Uiteindelijk gaat het proces
van bouwen en wonen altijd om
experimenteren en ontdekken,
maar vooral om vertrouwen**

elkaars stoel gaat zitten, is het wel van belang het proces om gezamenlijk alternatieven te bedenken te managen. Dat is geen eenvoudige klus, want het is een proces waarin alle partijen moeten kunnen omgaan met het aangaan van compromissen, het kunnen hanteren van onbekende factoren en het vermogen om te blijven samenwerken om tot het beste resultaat te komen.

Als we kijken naar de tot nu toe gerealiseerde PPS-projecten in Nederland, dan zijn er zeker mooie successen te noemen. Het gebouw van het ministerie van Financiën in Den Haag is bijvoorbeeld na de renovatie een comfortabel gebouw geworden, dagelijks passeren talloze bezoekers de ingang geruisloos en is het Vastgoedbedrijf als tweede gebruiker onderdeel geworden van het gebouw. En wie langs de A7 Groningen binnen rijdt, kan het nieuwe iconische gebouw van DUO en de Belastingdienst niet missen; een gebouw met hoge duurzaamheidseisen. Uitgangspunt daarbij was dat alle partijen zich verantwoordelijk voelden en gezamenlijk – tijdens het proces maar ook tijdens de exploitatiefase – klaarstonden om problemen op te lossen.

Een paar van zulke voorbeelden kunnen ertoe leiden dat het architectonisch ontwerp en de functionaliteit beter op elkaar worden afgestemd bij het ontwerpen van een gebouw. Dat zou moeten leiden tot tijdloze en multifunctionele gebouwen die, geheel in de geest van Louis Sullivan, het sociale klimaat verzachten en aangenamer maken. Dat zou ook betekenen dat dit zijn weerslag heeft op het proces van bouwen en wonen, dat hierdoor zachter en aangenamer wordt, en waarbij er in een geregisseerde samenwerking tijdloze gebouwen gecreëerd kunnen worden die wonen, denken en zijn mogelijk maken.

Gedachten

We hebben geargumenteed dat het huidige proces van bouwen en wonen wordt gekenmerkt door onvoorspelbaarheid en dat het niet als een rechtlijnig proces in de tijd te sturen is. De tijd vaart een eigen koers en doet dat met curves, horten, stoten en struikelen. De tijd is dus niet te managen.

De enige oplossing voor de deelnemende partijen aan het proces van bouwen is de dialoog. Deze dient gevoerd te worden op basis van wederzijds vertrouwen en moet garanderen dat de uitkomst voor de partijen bevredigend is. De uitkomst is immers vooraf niet te bepalen. Daarom is ratio slechts beperkt bruikbaar in een onvoorspelbaar proces en dat geldt ook voor clichés. Maakbaarheid is daarom een illusie, wat leidt tot onbewoonbare gebouwen die de test van de tijd niet doorstaan en alleen zorgen voor leegstand.

Voorts is duidelijk geworden dat het vooral gaat om het functioneren van het gebouw. De anekdote van Frank Gehry bevestigt het cliché van de architect die, los van zijn omgeving, alleen met het 'mooie' exterieur bezig is. Het is geen voorbeeld van hoe duurzame architectuur in een dialoog tussen verschillende partijen tot stand komt. Het leidt slechts tot een karikatuur van de architect, zoals humoristisch verbeeld in een

aflevering van *The Simpsons* (2005), waarin de anekdote van Frank Gehry met de prop papier verdacht realistisch wordt verbeeld.

Het gaat dus wellicht ook om een herwaardering van de verschillende rollen in het proces, waarin – zoals gezegd – vertrouwen bepalend dient te zijn. Dit vooral ook omdat het een paradoxaal, onvoorspelbaar proces is, gestuurd door serendipiteit. Het tijdloze en multifunctionele heeft wellicht minder met regels en standaarden te maken, maar meer met geduld, contemplatie, intelligentie en soms een beetje toeval en geluk.

Samenvattend gaat het om het goed onderzoeken van de vraag van de cliënt, samen met de cliënt. Wat voor soort gebouw is nodig? Zoals in het voorbeeld van Piazza Cérámique is besproken, kan het voordelen hebben om de architect hierin een sturende rol te laten vervullen. Het voorbeeld van het PPS-project heeft laten zien dat de dialoog en samenwerking tussen de verschillende partijen ook na de realisatie van de bouw zou moeten doorgaan, om het tijdloze karakter en de bewoonbaarheid van het gebouw te garanderen. Het laat zien dat een gebouw nooit af is, maar een levend wezen vormt.

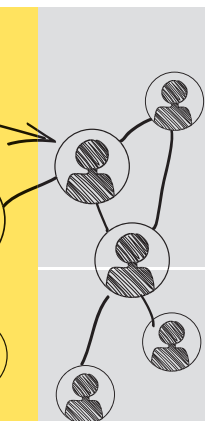
Hiermee kunnen het mooie en het berekenbare in balans worden gebracht. Een effectieve dialoog kan daarbij de complexiteit, onzekerheid en bureaucratie van het proces verkleinen. Maar uiteindelijk gaat het proces van bouwen en wonen altijd om experimenteren en ontdekken, maar vooral om vertrouwen. Daarbij moet de stelling van Baudrillard omarmd worden: 'Success is unpredictable.' ■

Met dank aan Jo Janssen, Wim van den Bergh, Andrea Croe, Jeanine Ruiters en Lene ter Haar.

Literatuur

- Arets, W. (2005). *Living library. Utrecht University library*. München: Prestel Verlag.
- Arets, W. & McCarther, R. (2012). *Autobiographical references*. Bazel: Birkhauser.
- Baudrillard, J. (2003). The homeopathic disappearance of architecture: an interview with Jean Baudrillard. In F. Francesco Proto (Ed.), *Mass, identity, architecture* (pp. 139-145). West Sussex: John Wiley & Sons.
- Baudrillard, J. (2007a). *Forget Foucault*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Baudrillard, J. (2007b). *Fragments, cool memories, Pt. III. 1990-1995*. Londen: Verso.
- Baudrillard, J. & Nouvel, J. (2014). *Unieke objecten, architectuur en filosofie*. Zoetermeer: Klement.
- Bergh, W. (2003). *De architectuur en haar eeuwige spanningsveld*. Frits Peutz-lezing. Heerlen: Vrienden van het Vitruvianum.
- Bergh, W. van den (2006). *Luis Barragán. The eye embodied*. Maastricht: Pale Pink.
- Bergh, W. van den (2010). Vertrouwen versus controle. *De Architect*, 41, 75-76.
- Böhme, G. (1993). Atmosphere as the fundamental concept of a new aesthetics. *Thesis Eleven*, 36, 113-126.
- Böhme, G. (2002). Atmosphere as the subject matter of architecture. In P. Ursprung, J. Herzog & P. De Meuron (Eds.), *Natural history* (pp. 398-406). Baden: Müller.
- Bos, R. ten (2015). *Bureaucratie is een inktvis*. Amsterdam: Boom.
- Bos, R. ten, Jones, C. & Parker, M. (2006). *Het einde van de bedrijfsethiek. Een filosofische inleiding*. Zaltbommel: Thema.

- Deleuze, G. (1986). *Cinema 1. The movement-image*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G. (1989). *Cinema 2. The time-image*. Londen: Athlone.
- Deleuze, G. (1990). *The logic of sense*. Londen: Continuum.
- Deleuze, G. (1993). *The fold, leibniz and the baroque*. Londen: Continuum.
- Deleuze, G. (2003). *Francis Bacon, the logic of sensation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus, capitalism and schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Heidegger, M. (1954). *Bauen Wohnen Denken*. In *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen: Neske.
- Heidegger, M. (2001, 1927). *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemeyer.
- Heidegger, M. (2003). *Beiträge zur Philosophie, zum Ereignis*. Frankfurt am Main: Klosterman.
- Hohwy, J. (2013). *The predictive mind*. Oxford: University Press.
- Kahn, L. (1975). Light is the theme. In N. Johnson (Ed.), *Light is the theme. Louis Kahn and the Kimbell Art Museum* (pp. 11-73). Fort Worth, TX: Kimbell Art Foundation.
- Koolhaas, R. (2014). *Preservation is overtaking us*. New York: GSAPP Books.
- Koolhaas, R. & Mau, B. (1995). *SMLXL*. New York: Monacelli Press.
- Laan, D. van der (1967). *Het plastische getal. Vijftien lessen over de grondslagen van de architectonische ordonnantie*. Leiden: Brill.
- Laan, D. van der (1992). *De architectonische ruimte. Vijftien lessen over de dispositie van het menselijk verblijf*. Leiden: Brill.
- Laermans, R., De Cauter, L. & Vanhaesebrouck, K. (2016). *Klein lexicon van het managementjargon. Een kritiek op de nieuwe newspeak*. Berchem: EPO.
- Lepers, P. (2009). *Baudrillard. Leven na de orgie*. Kampen: Klement.
- Loos, A. (1910). Ornament en misdaad. In H. Heynen, A. Loeckx, L. De Cauter & Karina van Herck (Eds.), *Dat is architectuur. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw* (pp. 63-66). Rotterdam: 010.
- Pallasmaa, J. (2014). Orchestrating architecture, atmosphere in Frank Lloyd Wright's buildings. *OASE, Journal for Architecture*, 53-58.
- Peters, L. (2014). *Cliché en organisatie. Denken met Deleuze en film*. Utrecht: IJzer.
- Peters, L. (2016). Interview met Jo Janssen en Wim van den Bergh van Jos Janssen Architecten. *Piazza Céramique*, 6 mei 2016 te Maastricht.
- Peters, L. & Rademakers, H. (in druk). *Frank Lloyd Wright: NOMAD*.
- The Simpsons (2005). *Episode 14, season 16*. Internet: www.youtube.com/watch?v=1p6rrn-PimU.
- Sloterdijk, P. (2009a). *Du mußt dein Leben ändern, über Anthropotechnik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (2009b). Inspiration. *Ephemera*, 9, 242-251.
- Smeets, H., Janssen, J., Bergh, W. van den & Bosman, J. (2007). *Piazza Céramique: Jo Janssen Architecten*. Maastricht: Vesteda.
- Spoelstra, S. (2007). *What is organization?* Lund: Lund Business Press.
- Twombly, R. (1988). Introduction. In R. Twombly (Ed.), *Louis Sullivan: the public papers* (pp. XI-XXII). Chicago: University of Chicago Press.
- Twombly, R. & Menocal, N.G. (2000). *Louis Sullivan, the poetry of architecture*. New York: Norton.
- Vidler, A. (2000). *Warped space, art, architecture, and anxiety in modern culture*. Cambridge: MIT Press.
- Zumthor, P. (2006). *Atmosphären*. Basel: Birkhäuser.



Dr. L. Peters is filosoof en schrijver te Heerlen. Website: www.lucpeters.net. E-mail: info@lucpeters.net.



Auteurs

N. Hofman is CEO bij Flexim Netherlands en FGB Facility Group te Dordrecht, en voorzitter van Facility Management Nederland.

